

L'educació en paisatge per mitjà del patrimoni literari

Anna Aguiló

El patrimoni literari és un referent indispensable per a la configuració i la definició de l'imaginari col·lectiu d'una cultura, que hauria de tenir el mateix tractament per part dels estudiosos i l'Administració que els patrimonis culturals tradicionalment reconeguts i protegits com ara el patrimoni arqueològic o l'arquitectònic. El llegat d'un escriptor està format per un patrimoni material i tangible, que pot contenir la seva bibliografia, la biblioteca personal, els manuscrits, els mecanoscrits o els fitxers digitals que s'hagin conservat de la seva obra o del procés de redacció de la seva obra i, a més a més, tota la documentació (en formats i suports diversos: escrits, àudios, imatges...) relacionada amb el seu món personal i laboral. També hi tindria cabuda tota la bibliografia i la documentació crítica sobre l'escriptor i la seva obra que s'hagi produït durant la seva vida i posteriorment. Imagineu-vos, per tant, una biblioteca i un arxiu.

Existeix, però, un altre llegat literari que podem classificar com a patrimoni immaterial i intangible, definit per la Convenció per a la salvaguarda del patrimoni cultural immaterial de la UNESCO, com és ara els usos, les representacions, les expressions, els coneixements i les tècniques que les comunitats, els grups i, en alguns casos, els individus reconeixen com a part integrant del seu patrimoni cultural. El patrimoni literari immaterial, expressat amb la força simbòlica de les paraules, constitueix tot un món, els referents del qual són la realitat més propera que l'engranatge complex i intransferible de la llengua pròpia construeix i mitifica.

El procés d'identificació personal amb l'entorn, la història i el paisatge, que l'obra d'un escriptor construeix en l'imaginari dels seus lectors, es converteix en element vertebrador d'una identitat col·lectiva, que en l'actual transformació del món cap a la globalització esdevé un pes fonamental en l'altre plat de la balança, el local, una força d'equilibri potent i indispensable que ha d'actuar de contrapès. Conceptes com ara *genúí, rural i ètnic* no s'oposen necessàriament a *universal, urbà i global*, sinó que es complementen de manera harmònica. El pes de la dimensió local té projecció universal quan excel·leixen la qualitat, el rigor i la coherència.

Els centres de patrimoni literari ben arrelats en el territori poden fer reconèixer aquests conceptes i transmetre els valors de cohesió social que

se'n desprenen amb una eina de primer ordre, la literatura, la funció educativa de la qual no es pot obviar ni menystenir.

Paisatge, literatura i educació

Sintetitzant molt, podríem dir que l'escriptor Josep Pla descriu al llarg de la seva obra el paisatge i els personatges del moment històric que, com diu, li va tocar viure. Ens servirem de la seva literatura per continuar parlant de literatura, paisatge i educació.

“Els pagesos construeixen cada any el paisatge” (Pla, 1968: p. 376), diu Josep Pla. El paisatge és el resultat de l'activitat humana i a la vegada ha estat un referent de context vital immutable durant molts segles. Com a representació artística, fins al Renaixement el paisatge es considerava un ornament, el teló de fons amb funcions purament decoratives en el qual es desenvolupava l'existència humana. Des del Romanticisme, però, la idea de paisatge ha canviat radicalment i ha esdevingut un element determinant tant per a la vida com per a la sensibilitat, un mirall on es reflecteixen les il·lusions, els somnis i les pors. L'home és un element més del paisatge. “M'agrada el paisatge pintat. M'agrada encara més contemplar un paisatge real. I encara m'agrada més convertir-me en un element del paisatge, en una petita cosa que el paisatge conté” (Pla, 1955: p. 215), torna a dir Josep Pla.

Actualment, el paisatge ha esdevingut un context natural molt canviant, és un escenari fràgil i trencadís que està a mercè de l'ambició humana. És per això que, paral·lelament als processos de canvis vertiginosos i especulatius, han sorgit arreu actituds i accions de defensa del territori en tots els àmbits. Des d'associacions espontànies d'afectats que amb un “Salvem...” (l'Empordà, els Aiguamolls, lo Riu...) s'organitzen en defensa d'un territori, fins a organismes institucionals, com ara l'Observatori del Paisatge de Catalunya. Fa relativament poc temps es va poder veure un espectacle televisiu de gran popularitat, el programa de TV3 *El paisatge favorit de Catalunya*, que amb la intenció de posar en valor el territori va donar una visió maquillada i bleda d'alguns racons del país. Els que el co-neixen bé saben que la filmació del paisatge guanyador no permetia girar

gaire la càmera i enfocar els *darreres*, perquè s'hauria vist el formigó de les urbanitzacions que l'encerclen i alguns desastres més que emmarquen el que precisament havia estat aquell paisatge primigeni d'Aigua Xelida on Josep Pla, seduït per "l'ideal de vida lliure" (Aguiló, 2008: p. 5), va descobrir la convivència perfecta entre home i natura i que tan bé ha fet arribar a través de les seves narracions recollides en el segon volum de la seva obra completa, titulat *Aigua de mar* (Pla, 1966).

Imatge 1. En els darrers anys s'han establert nous models de relació entre paisatge i literatura promoguts des d'institucions i entitats. En la imatge, participants d'una ruta literària davant de la façana de la Fundació Josep Pla.

Si, com s'ha dit abans, el paisatge és el mirall en què ens reflectim i que condiona el nostre caràcter, encara que només sigui perquè influeix en el nostre estat d'ànim tant com en les condicions de vida, haurem de convenir que és tan important per a un país com la sanitat i l'educació.

Però tornem al concepte de *paisatge*. L'Observatori del Paisatge de Catalunya, consorci constituït a finals de l'any 2004 que assessora l'Administració catalana i vol conscienciar la societat, defineix el paisatge des d'un punt de vista geogràfic, però també cultural, i en destaca els valors

immaterials: “El paisatge és al mateix temps una realitat física i la representació que ens en fem. És la fisonomia d’un territori amb tots els seus elements naturals i antròpics i, a la vegada, els sentiments i les emocions que desperta a l’hora de contemplar-lo. El paisatge és també un producte social. És la projecció cultural d’una societat en un espai determinat des d’una dimensió material, espiritual, ideològica i simbòlica.” (Observatori del Paisatge, 2006: p. 2).

És en aquests valors immaterials en els quals actua la literatura. La literatura, com també les altres disciplines artístiques cultes i populars, estableix un diàleg permanent amb l’hàbitat natural i humà on es produeix i, per tant, el patrimoni literari d’una cultura configura i està configurat per la idea de paisatge. Rastrejant la història de la literatura catalana en trobem molts exemples: de *Canigó* de Jacint Verdaguer a la Barcelona retratada múltiples vegades per Baltasar Porcel, passant per *L’illa de la calma* de Santiago Rusiñol o la Mequinensa de Jesús Moncada.

L’actitud literària d’un gran escriptor rau en la seva mirada transversal, aguda i insubornable, que observa la realitat amb una visió mítica, no servil, que transcendeix la concreció de les coses, les persones o el paisatge, sempre atent a allò que pot esdevenir universal. La literatura és el fruit de l’observador que transcriu amb verb afuat i paraula esmolada sense deixar-se emportar per la voràgine de les petiteses de cada dia sinó copsant-ne la grandesa. La literatura construeix en el lector una idea de paisatge. Josep Pla ho sintetitza en aquesta sentència definitiva: “El paisatge us fa comprendre la literatura, perquè la literatura és la memòria del paisatge en el temps” (Pla, 1967: p. 86).

La relació entre paisatge i literatura és, per tant, molt fecunda. M. Carme Montaner, cap de la Cartoteca de l’Institut Cartogràfic de Catalunya, en la seva intervenció en el III Seminari sobre Patrimoni Literari i Territori de l’any 2007 ho explicava: “Fins fa pocs anys la geografia s’interessava per la literatura com a eina de descripció del paisatge [...], però els darrers anys s’han establert nous models de relació entre paisatge i literatura, promoguts des de la literatura” (Montaner, 2007: p. [1]) i molt concretament des de les noves estratègies de difusió de la literatura que proposen institucions i entitats de tota mena.

La tasca de mediació que duen a terme els centres patrimonials, els ajuntaments o una empresa qualsevol de gestió cultural, en el moment de seleccionar textos i paisatges per a una ruta literària, per exemple, estableix, com diu Montaner (2007: p. [3]), “totes les regles del joc i la càrrega ideològica de l’activitat”; per tant, cal destacar la importància del paper que els centres patrimonials que gestionen el llegat dels autors de la literatura catalana poden tenir en els diversos àmbits de la societat i, molt especialment, en l’educació.

Carme Torrents, directora de la Fundació Jacint Verdaguer i secretària d’Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català, també en el III Seminari sobre Patrimoni Literari i Territori de l’any 2007 exposava una reflexió interessant sobre l’aparició de nous formats per a la difusió de la literatura. Els reptes que es plantegen als centres de patrimoni literari com a entitats de creació i desenvolupament relativament recent (Carme Torrents, 2007: p. 3-4) són múltiples i es troben dins dels àmbits de la conservació, la recerca i la difusió. Torrents va destacar amb molt d’encert “la tasca de conservació de la paraula. La llengua amb tota la seva riquesa fònica i semàntica ha estat fixada per un autor i el museu literari l’ha de mantenir i, si cal, retornar-li el significat i el so donant valor a l’oralitat. El timbre de la paraula dita amb un significat precís, la interpretació renovada i les múltiples relectures” (Carme Torrents, 2007: p. 7).

Conèixer i ser conscients d’un paisatge, un territori o una geografia determinada a través de la lectura d’un clàssic de la tradició literària pròpia podria ser, per tant, una bona estratègia educativa que proposaria un tractament transversal de diverses matèries. Segurament, l’escull més costós que caldria superar seria fer veure als estudiants (i a la població, poc lectora, en general), a partir de l’experiència pròpia, les virtuts i les grandeses de la lectura.

Avui dia, llegir és una acció que es duu a terme després d’haver superat un munt de dificultats circumstancials i de temptacions alienadores, perquè per llegir cal desmarcar-se del grup. Sense voluntat de ser exhaustius encetarem un inventari d’impediments que segurament entre tots podríem completar: l’excés i l’acumulació d’informació amb què ens ofeguen els mitjans i les tecnologies de la informació, la manca de temps i de contextos de silenci, la competència lingüística insuficient, la manca d’hàbits

en processos mentals com ara la capacitat de concentració, d'evocació i d'abstracció, el descrèdit dels valors de la tradició humanista, el consum compulsiu de tendències efímeres... I si a tot això hi afegim que sovint es dóna una enorme sobreprotecció als joves per part dels adults propers, que té com a conseqüència una existència amb molt poques responsabilitats reals i el desconeixement del significat de la paraula *esforç*, més que un escull, el que s'evidencia és que cal superar un gran abisme per engrescar els joves (i no tan joves) en la lectura dels clàssics de la cultura pròpia.

Imatge 2. Els centres de patrimoni literari volen ser un recurs educatiu per estimular els joves i el públic en general a gaudir llegint, a copsar el plaer de transcendir per mitjà de la literatura, de viure altres vides i mons nous, paisatges de ficció i paisatges reals.

Darrerament, la consciència d'aquesta problemàtica ha fet que fins i tot els mateixos governs del primer món engeguin campanyes i programes per promoure el gust per la lectura, per conscienciar la població que per viure i treballar s'ha de ser capaç d'entendre i interpretar un text, cal saber expressar-se per escrit, descrivint i argumentant correctament.

Recuperar el gust per la lectura és un repte del món educatiu i de l'Administració que els centres de patrimoni literari poden ajudar a assolir.

Aquests centres volen ser un recurs educatiu per estimular els joves i el públic en general a gaudir llegint, a copsar el plaer de transcendir a través de la literatura, de viure altres vides i mons nous, paisatges de ficció i paisatges reals. És per això que les propostes educatives de coneixement de l'entorn i de la literatura cal que siguin fetes amb rigor i qualitat i parteixin d'una literatura solvent.

Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català

L'any 2005 va néixer Espais Escrits, Xarxa del Patrimoni Literari Català. La necessitat de donar visibilitat a un conjunt molt heterogeni d'entitats que treballaven per a la protecció i la difusió en tots els àmbits del llegat dels escriptors i, sobretot, de recordar-ne l'existència a les institucions públiques, va fer que s'associessin per unir esforços. Al cap de sis anys i amb una quarantena d'associats, es pot dir que Espais Escrits existeix amb un *paraigua institucional*, amb l'ajuda, per tant, de la Institució de les Lletres Catalanes del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i que, gràcies a la feina feta des de cadascuna de les entitats que pertanyen a Espais Escrits i la de la mateixa xarxa, es pot afirmar que la idea de protegir i dinamitzar el patrimoni literari per incrementar-ne el coneixement, com a recurs per a l'educació, el lleure i el turisme, ja no és una novetat, sinó una fórmula cultural cada vegada més entesa i que té models europeus que s'han estudiat i valorat (Carlota Torrents, 2007).

Tot i això, i sobretot a escala institucional, queda molta feina per fer, idea que es recull de manera contundent en les conclusions del V Seminari sobre Patrimoni Literari i Territori celebrat l'any 2009 a Folgueroles (Osona). Els participants en la taula rodona, tots ells representants d'organismes institucionals, van donar el seu parer sobre la incorporació del patrimoni literari en les estratègies de planificació museística. De les diverses aportacions, cal destacar la denúncia de la manca de planificació i pressupost, la necessitat de crear un sistema del patrimoni literari més travat que una simple xarxa i la denúncia de la secundarització induïda que pateix el sistema literari català en l'actual realitat bicultural catalana. L'explicació de Jusèp Boya, comissari del projecte del Museu Nacional d'Història, Arqueologia

i Etnologia de Catalunya, “va evidenciar, una vegada més, que fins ara no hi ha hagut a Catalunya polítiques de patrimoni literari, que cal un servei de patrimoni literari (que podria ser la Institució de les Lletres Catalanes) que col·labori amb els centres patrimonials, els centres d’estudi i les activitats de difusió del patrimoni literari català (representats actualment per Espais Escrits) i hi doni suport, amb models de gestió actuals, aplicant les tecnologies de la informació (web propi 2.0) i amb un pla de comunicació potent i estretament vinculat de manera transversal amb els departaments responsables de turisme, educació i difusió” (Espais Escrits, 2009).

La proposta essencial d’Espais Escrits sorgeix precisament de la interrelació patrimonial, és a dir, de la idea de posar en valor el patrimoni literari que com a tal s’ha conceptualitzat i definit (vegeu l’apartat de seminaris del web www.espaisescrits.cat) i el patrimoni natural. S’ubica la literatura en el seu espai: el lloc de creació, el paisatge literaturitzat (simbòlic o real), l’entorn domèstic o de treball de l’autor, el lloc de naixença, el de la mort, el dels viatges...

La xarxa Espais Escrits estesa sobre el territori del domini lingüístic de la llengua catalana (www.espaisescrits.cat) s’organitza a partir de tres tipologies d’entitats associades: els centres patrimonials, que són centres d’interpretació del patrimoni literari català ubicats en un espai i dedicats a un autor, i que conserven un llegat tangible o intangible; els centres d’estudi del patrimoni literari català dedicats a un o més autors com ara biblioteques, càtedres universitàries, instituts d’estudis, etc., i les activitats de difusió del patrimoni literari català avalades per un centre d’estudis o d’interpretació dedicades a un o més autors, com per exemple rutes o itineraris literaris, dramaturgies o jornades.

Fa relativament poc temps, Espais Escrits ha treballat en la renovació del projecte Mapa Literari Català en línia per portar-lo als estàndards d’obertura, participació i interactivitat avançada del web 2.0, per a la qual cosa s’ha creat una interfície centrada en l’usuari, adoptant les eines de cartografia en línia capdavanteres, obertes i gratuïtes (*Google Maps* i *Google Earth*), i s’ha construït un sistema autònom per a la gestió del web propi. Amb aquestes millores substantives, el Mapa Literari Català ha esdevingut una eina eficaç d’utilitat social, un recurs a l’abast dels agents del món educatiu i econòmic i una eina de gran difusió del patrimoni literari i natural.

Un exemple: la Fundació Josep Pla

Des de la Fundació Josep Pla, entitat que treballa per a la protecció, l'estudi i la difusió del patrimoni literari de l'escriptor, s'han dut a terme des de fa uns quants anys diverses activitats de difusió de l'obra de l'escriptor que alhora han esdevingut accions educatives, en el sentit més ampli, per a tots els nivells i per a la formació permanent, mitjançant el binomi literatura i paisatge. A continuació s'ofereix un resum de les més destacables. Per a més informació podeu consultar www.fundaciojoseppla.cat.

La proposta més antiga i ja totalment consolidada que ha esdevingut allò que en el món econòmic s'anomena *una marca* és la Ruta Josep Pla, que data del 1993. Es tracta d'un itinerari dissenyat per la Fundació per tal de donar a conèixer als lectors de l'obra de Pla diversos indrets significativament planians de Palafrugell i el seu municipi. La ruta té un recorregut marcat per les referències biogràfiques i literàries de l'escriptor.

Imatge 3. Des de la Fundació Josep Pla s'han dut a terme diverses activitats de difusió de l'obra de l'escriptor mitjançant el binomi literatura i paisatge que alhora han esdevingut accions educatives per a tots els nivells i per a la formació permanent.

L'any 2006 es van iniciar les passejades literàries “A peu Pla”: “Palafrugell, peix fregit”, “Aigua de mar”, “La llibertat” i “El rerepaís”. La Fundació Josep Pla va proposar aquestes quatre passejades literàries amb Anna Maluquer, bona coneixedora de la literatura catalana i autodefinida com a corresponsal poètica. L'Anna Maluquer recita la seva tria de fragments de Josep Pla passejant pels espais testimonis del viure i l'escriure de l'escriptor. Es tracta de poder copsar la paraula dita des del paisatge que l'ha generada i, amb el passat, fer més viu el present.

Tant la Ruta Josep Pla com les passejades literàries “A peu Pla” es poden dur a terme en grup —concertant-les prèviament— o amb inscripció individual tot l'any, segons el calendari estable que es dona a conèixer des del web de l'entitat.

D'ençà de l'any 2001, la Fundació ofereix una exposició temporal anual que pot ser itinerant, amb l'objectiu d'aprofundir en el coneixement d'algun aspecte concret de l'obra de l'escriptor. L'any 2006, l'exposició temporal va ser “Josep Pla i els pintors. La construcció del paisatge empordanès”. Mariona Seguranyes, comissària de l'exposició, va refer el camí de “les afinitats electives” que Pla encetà l'any 1917, en els seus articles al setmanari *Baix-Empordà* dedicats al pintor Francesc Gimeno. Són textos apassionats, “possiblement la primera de les aproximacions planianes a l'obra d'artistes plàstics” (Gustà, 1995: p. 101-102), que va esdevenir un recurs recurrent i un tema d'interès constant. És l'inici d'un enamorament que culminà en el panteisme sensual de la seva maduresa literària. El paisatge empordanès que Pla construeix literàriament, i els pintors, plàsticament, sorgeix de la seva prodigiosa capacitat d'observació i de la pràctica del realisme sintètic, de la tria dels elements de la realitat que l'autor considera més significatius, del seu compromís actiu amb la realitat.

L'exposició temporal de l'any 2008 es va titular “Günter Grass – Josep Pla. Pels camins de l'Empordà”. *Pels camins de l'Empordà* és un dietari del viatge de Günter Grass, en el qual l'autor retrata en blanc i negre, amb un estil sobri i vigorós, diversos motius empordanesos. Als dibuixos de Grass s'hi van acostar alguns textos de Pla que aporten la seva tossuda recerca de l'essència i les arrels del seu país. Són fragments extrets de diverses obres (*El pagès i el seu món*, *Cadaqués*, *El campanaret*, *La Costa Brava*) que descriuen l'Empordà des de la perspectiva de l'escriptor que viatja a peu i que

sentència a cada pas: “S’ha de viatjar per aprendre de conversar, de comprendre, de tolerar” (Pla, 1968: p. 221); “jo proposo, doncs, simplement, caminar i mirar, i de seguida dialogar” (Pla, 1968: p.19). Els periples vitals de Grass i Pla els han portat a viatjar i escriure, a conèixer i explicar la realitat viscuda. La coincidència en l’espai, encara que no pas en el temps, va permetre de connectar-los en un diàleg virtual que ha resultat fecund i enriquidor, fruit de l’enorme capacitat d’observació i la sensibilitat intel·ligent que els caracteritza.

També l’any 2008, i com a participació de la Fundació Josep Pla en la Biennal de Fotografia Xavier Miserachs de Palafrugell, es va idear i produir l’exposició de petit format “Pla, l’Hermós i companyia” (Aguiló, 2008). L’exposició mostra una sèrie de retrats fotogràfics dels pescadors de les cales de la Costa Brava que Josep Pla va conèixer, éssers carregats d’humanitat, savis per necessitat i naturalesa, pobres com una rata, però lliures en el seu paradís com mai ningú més no ho serà a Aigua Xelida, Sa Riera, Sa Tuna, Fornells, Cadaqués... Pla escriu amb la intenció de crear una memòria col·lectiva, de rescatar de l’oblit uns personatges polifacètics i complexos, contradictoris com la mateixa naturalesa humana. Així defineix l’autor el grup humà que va conèixer acompanyant *l’Hermós* en les seves anades i vingudes per les platges de l’Empordà:

“Si feia mal temps a mar, sortien a matar un conill. Sabien els claps de rovellons; collien els primers espàrrecs; coneixien on creixia una herba tendra, on madurava el gotim de raïm, on penjava la figa de coll de dama. Endevinaven el temps, miraven el cel, espiaven la mar, sentien el vent al clatell, venien un peix, polsaven una vela, seguien un núvol, ensumaven un rastre, feien pronòstics prudents i enraonats. Tenien el paladar fi i tot ho volien fresc. Cuinaven com els àngels i feien uns sofregits delicats. Tenien enginy a la mà, els sentits desperts, sentien créixer l’herba, dormien amb un ull obert... No hi ha altra cultura que aquesta, en aquest món. La resta és dolor, neguit i cendra.” (Pla, 1968: p. 687).

I per acabar, donada l'actualitat de la qüestió i la freqüència de les demanades, l'any 2009 es va elaborar un recull bibliogràfic que s'actualitza periòdicament sobre literatura i paisatge al web de la Fundació Josep Pla. Dins l'apartat "Biblioteca" hi ha les referències classificades per formats: llibres, audiovisuals, webs, revistes...

A tall de conclusió

A tall de conclusió, és important reivindicar la necessitat de situar el patrimoni literari en el catàleg patrimonial ordinari de la nostra cultura i destacar el valor educatiu de la literatura vinculada al territori, com també la funció que poden fer els *espais escrits* com a mediadors de qualitat en l'elaboració de recursos per a la formació permanent.

Referències bibliogràfiques

AGUILÓ, Anna (2008). *Pla, l'Hermós i companyia. Figures Literàries II*. Palafrugell: Fundació Josep Pla.

ESPAIS ESCRITS. Xarxa del Patrimoni Literari Català. <<http://www.espaisescrits.cat>> [consulta: 20.10.2010].

--- (2009). [Conclusions del V Seminari sobre Patrimoni Literari i Territori] [en línia]. <<http://www.espaisescrits.cat/downloads/cat/2009%20Conclusions.pdf>> [consulta: 05.11.2010].

FUNDACIÓ JOSEP PLA. <<http://www.fundaciojoseppla.cat>> [consulta: 20.10.2010].

GUSTÀ, Marina (1995). *Els orígens ideològics i literaris de Josep Pla*. Barcelona: Curial, (La Mata de Jonc; 32).

MONTANER, Carme (2007). *Nous paisatges de la literatura* [en línia]. <http://www.espaisescrits.cat/downloads/cat/M.Carme_Montaner_Nous_paisatges_de_la_literatura%20.pdf> [consulta: 19.10.2010].

OBSERVATORI DEL PAISATGE DE CATALUNYA. <<http://www.catpaisatge.net>> [consulta: 20.10.2010].

--- (2006). *L'Observatori de Paisatge* [fullet]. Olot: Observatori del Paisatge.

PLA, Josep (1955). *Els moments (El pas de les hores)*. Barcelona: Selecta. (Biblioteca Selecta; 172).

--- (1966). *Aigua de mar*. Barcelona: Destino. (Obra Completa; 2).

--- (1967). "Cartes de lluny", dins Josep Pla. *El nord*. Barcelona: Destino. (Obra Completa; 5).

--- (1968). "El campaneret", dins Josep Pla. *Els pagesos*. Barcelona: Destino. (Obra Completa; 8).

--- (1968). *El meu país*. Barcelona: Destino. (Obra Completa; 7).

--- (1968). *Els pagesos*. Barcelona: Destino. (Obra Completa; 8).

--- (1968). *Viatge a la Catalunya Vella*. Barcelona: Destino. (Obra Completa; 9).

TORRENTS, Carlota (2007). *A la recerca d'un model europeu de Xarxes de Patrimoni Literari* [en línia]. <http://www.espaisescrits.cat/downloads/cat/Models_europeus.pdf> [consulta: 19.10.2010].

TORRENTS, Carme (2007). *Formats literaris de qualitat* [en línia]. <http://www.espaisescrits.cat/downloads/cat/Carme_Torrents_Formats_literaris_de_qualitat.pdf> [consulta: 19.10.2010].